

Володимир Ляхович

ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ РОСІЇ ТА БІЛОРУСІ

У статті проводиться аналіз політичних режимів, що встановилися в Росії і Білорусі в ході «третьої хвилі» демократизації. Продемонстровано, що ключові їхні риси дозволяють віднести їх до «гібридних» політичних режимів.

Ключові слова: Білорусь, гібридний режим, політичний режим, Росія.

Lyakhovych V. The political regimes of Russia and Belorussia. The article concerns political regimes established in Russia and Belorussia during the “third wave» of democratization. The presence of basic elements of hybrid political regime in these states is demonstrated.

***Kew words:** Belorussia, hybrid regime, political regime, Russia.*

Дослідження пострадянських суспільних трансформацій є одним з першочергових завдань сучасної української політичної науки. Наявній концепції перехідного періоду характеризують його як рух від недемократичного до демократичного суспільства. Втім, специфіка перетворень більшості пострадянських країн полягає в тому, що суспільні зміни не завжди призводили до встановлення тих чи інших форм демократії. Функціонування змішаного типу політичних режимів – найбільш об'єктивне трактування трансформаційних перетворень пострадянського простору.

Політичний транзит нових незалежних держав, утворених після розпаду СРСР, призвів до формування нових політичних режимів, більшою мірою авторитарних, всупереч задекларованому курсу на швидку демократизацію. Керівництво колишніх республік, а нині нових держав, встановило необхідні правила політичної діяльності, за яких стало можливим впровадження в дію всієї повноти влади, що дісталася у спадок від попередньої системи. Нині актуальними з погляду перспектив України є розгляд політичних режимів, що утворилися в Росії та Білорусі, а також політичних засобів, що сприяють існуванню таких режимів.

Аналіз останніх досліджень і, зокрема, робіт професорів Ф. Рудича, А. Пахарєва та інших українських дослідників дає підстави стверджувати, що категорія політичного режиму застосовується для визначення характеру владних відносин «держава – суспільство» [1, с. 9]. Це поняття має велику кількість дефініцій і є об'єктом тривалих дискусій науковців. Так, український енциклопедичний словник «Філософія політики» визначає політичний режим як «сукупність характерних для певного типу держави політичних відносин, засобів і методів реалізації влади, наявних стосунків між державною владою і суспільством, домінуючих форм ідеології, стану політичної культури» [2, с. 472]. Українській науковій літературі дуже часто з однаковим значенням використовують такі поняття, як «демократичний (авторитарний, тоталітарний) режим», «демократична (авторитарна, тоталітарна) система».

За нашим баченням, слушним є твердження російського політолога К. Гаджієва, який відзначає, що поняття політичного режиму є вужчим, порівняно з політичною системою.

Політичний режим – це спосіб функціонування та взаємозв'язку основних елементів політичної системи суспільства [3, с. 120]. Критеріями характеристики режиму виступають такі його ознаки: співвідношення повноважень у владному трикутнику «президент–парламент–уряд»; державного уряду та органів місцевого самоврядування; спосіб формування органів влади; правовий статус особи; становище політичних партій та громадських організацій, зокрема опозиційних; стиль прийняття політичних рішень; порядок функціонування силових структур держави; легітимність як визнання режиму громадськістю та відповідність діяльності політичної влади суспільним цінностям.

Відповідно до наведених вище критеріїв, політичні режими класифікують як демократичні та недемократичні. Демократичний режим являє собою такий стан політичного життя суспільства, за якого державна влада здійснюється на основі принципів широкої і реальної участі громадян та їх об'єднань у формуванні державної політики, формуванні і діяльності державних органів, дотримання прав і свобод людини. У цьому контексті важливим є висновок професора А. Кудряченка стосовно того, що для демократично розвинутих держав попри всі їхні національні особливості і відмінності, спільним є демократичний режим [4, с. 62].

Водночас, системи та форми державного устрою можуть бути різними. Характерними спільними рисами політичного режиму, який притаманний державам Західної Європи, є демократичний спосіб формування і здійснення влади – законодавчої, виконавчої та судової; розвинуте і структуроване громадянське суспільство, яке взаємодіє з владою і з яким остання змушена рахуватися; а також дієва партійна система і наявна політична опозиція. Як відзначає професор Ф. Рудич, «у сучасних умовах демократизм, крім всього іншого, означає: особисту, індивідуальну свободу людини, соціальну активність, участь громадян у житті держави, у вирішенні суспільних проблем» [1, с. 9].

Натомість недемократичні режими – це режими, за яких державна влада здійснюється шляхом обмеження і порушення формально проголошених прав і свобод людини. Недемократичні режими, у свою чергу, можуть бути тоталітарними і авторитарними. До основних ознак таких режимів в умовах сьогодення належать: формальне закріплення в конституційних актах мінімуму прав і свобод грома-

дян за відсутності правових механізмів та інститутів й гарантій їх здійснення; надмірна централізація державної влади; тенденція до застосування неправових засобів здійснення влади; застосування примусових методів управління; протиправне використання силових структур; контроль державою усіх сфер суспільного життя (економіки, ідеології, ЗМІ, духовно-культурного розвитку тощо).

Для визначення нових типів політичного правління, які функціонують у пострадянських республіках і які неможливо класифікувати за допомогою існуючих типологій (як повністю демократичні або недемократичні), застосовується термін «гібридні політичні режими», що характеризує спосіб функціонування політичної системи, який поєднує певний набір демократичних процедур та інститутів з авторитарним стилем організації та функціонування цих інститутів, а також взаємодії між владою та громадянським суспільством.

Проблематику гібридних (перехідних) політичних режимів уперше розглянуто у західній політичній науці в контексті концепції «третьої глобальної хвилі демократизації» С. Гантінгтона. Він розглядає перехід до демократії в ряді країн періоду кінця 70–80-х рр. ХХ ст., що його дослідник окреслив як «третю хвилю» процесу демократизації, який набув глобального масштабу. При цьому вчений підкреслює, що демократизацією наприкінці ХХ ст. не завершується процес політичних змін у світі, не завершується історія демократії; у цьому сенсі концепція «третьої хвилі» ґрунтується на уявленні про синусоїдальний характер демократичного процесу, яким передбачено можливість реверсивного руху (частина країн може зробити крок назад, до авторитарних режимів), і, разом з тим, варіант можливої «четвертої хвилі», але вже в ХХІ ст. [5, с. 26].

Політологічна наука виділяє два типи «гібридних політичних режимів». Перший виникає тоді, коли процес переходу до демократії застигає на стадії лібералізації. Такий різновид гібридного режиму визначається як «опікунська демократія», яка, незважаючи на запровадження демократичних інститутів та втілення у політичну практику демократичних процедур, перебуває під контролем державного апарату. Характерними ознаками такого режиму є проведення непрямих (багатоступеневих) виборів, формування значної частини парламенту шляхом призначення; правові обмеження

щодо утворення і діяльності опозиційних партій. Мета подібного режиму полягає не у формуванні демократичного політичного механізму, а у збереженні влади правлячої еліти та збільшенні її впливу у майбутньому. Демократична опозиція позбавляється ресурсів для подальшого існування, і політичний режим з назвою «опікунська демократія» функціонує і надалі.

Наступним видом гібридного політичного режиму є «керована (маніпулятивна) демократія». У тому разі, коли демократизація випереджає лібералізацію, спостерігається несформованість структур громадянської самоорганізації, відсутність впливових демократичних партій та незалежних засобів масової інформації, що призводить до зосередження політичних ресурсів у руках однієї політичної групи. Отже, владна верхівка починає ефективно маніпулювати електоральною поведінкою громадян. За умов такого режиму, хоча вибори проводяться на багатопартійній основі й за участю опозиційних партій, проте внаслідок залучення адміністративного, фінансового та інформаційного тиску владною верствою, програмуються й досягаються бажані для неї результати.

Таким чином, аналізуючи політичні режими колишніх радянських республік, можемо класифікувати їх як гібридні. Адже за цих умов у багатьох країнах формально існують демократичні інститути, але вони не виконують своїх безпосередніх функцій і використовуються владою для легітимації власного правління.

На наш погляд, варто зауважити, що для характеристики пострадянських політичних режимів також застосовується поняття «процедурна демократія». Цим терміном визначається практика становлення демократичного режиму, коли у політичній практиці вже застосовуються демократичні процедури формування політичної влади, тобто проводяться вільні конкурентні вибори, але ще не сформовано структурне підґрунтя власне демократичного режиму.

Характеризуючи пострадянські держави, зокрема Російську Федерацію та Республіку Білорусь, слід відзначити, що тут процес демократичної трансформації у ряді випадків стає зворотним. Саме тому функціонуючі тут політичні режими варто визначити як інверсійні демократії, тобто режими, що внаслідок певних причин поступово втрачають свої демократичні властивості. Адже специфікою функціонування політичних режимів у цих пострадянських державах є фаль-

сифікації виборчого процесу, тобто використання демократичних процедур волевиявлення громадян для пролонгації влади, а також маніпулювання громадською думкою і масове порушення прав і свобод людини.

Як справедливо зазначає Е. Афонін, «авторитаризм – не випадковість. Він породжується всією логікою суспільно-політичного розвитку і виступає одним із його ймовірних результатів. Отже, авторитаризм зумовлений і закономірний. І пізнати його витoki можна, справді, тільки досягнувши стан розвитку громадянських інститутів і соціально-політичну ситуацію» [6, с. 33].

Виходячи із таких засад, слід відзначити, як окремі подібні тенденції формування сучасних режимів у незалежних Україні, Росії і Білорусі, так і національні їх особливості та суттєві відмінності. Причини такої диференціації політичних режимів свого часу з'ясовувала український політолог М. Кармазіна у статті «Деякі особливості президентства на пострадянському просторі (1991–2004 рр.)» [7, с. 28–41]. Зокрема, авторкою були детально проаналізовані варіанти використання інституту президентства для зміцнення авторитарного політичного режиму або, навпаки, впровадження демократії.

За структурно-функціональними характеристиками Україна є республікою зі змішаною формою влади і управління. Ця форма влади і управління закріплена у різних варіантах Конституції України, в законах про функції елементів політичної системи, владних інституцій. Але цілісної системи політичної влади і форми правління в Україні досі не існує, оскільки політична система зазнає перманентних змін. Українська пануюча верства постійно змінює Конституцію, визначальне законодавство щодо політичної системи країни, повноваження гілок влади тощо. Тобто, з цього боку законодавча влада є фактором політичної нестабільності і конфліктогенності в суспільстві.

Суттєвим чинником політичної нестабільності в країні є низький рівень політичної та правової культури політичних акторів. Конституції не дотримується жодна з гілок влади, в тому числі Конституційний Суд, який тлумачить конституційні норми під політичне замовлення або багатозначно.

Можна було б перерахувати й інші фактори нестійкості політичної системи в Україні. Не входячи в деталі, слід зазначити, що за таких умов найбільшою мірою стан

політичного режиму в Україні визначає діяльність інституту президентства за допомогою як конституційних, так і позаконституційних механізмів влади. Часто виходить ще й так, що суттєвого значення набувають особисті риси президентів. А це не сприяє стабільності політичної системи, є обтяжуючим її чинником. Водночас, демократичні виміри як влади, так і політичного режиму з кожним новим президентом у нашій державі все більше набирають ознак демократичних.

На відміну від України, в Росії та Білорусі сформувався авторитарний політичний режим, основою якого є доволі сильні особисті позиції глави держави, що тяжіють до умов диктатури.

Скажімо, специфікою та рисами політичного режиму в Білорусі є як постать її глави, так і особистісні його якості. Зазначимо, що політичний режим тут ґрунтується не лише на харизмі чинного незмінного президента Олександра Лукашенка, але й на високому рівні суспільної підтримки. Адже протягом тривалого періоду рейтинг й підтримка цього лідера сягає рівня близько 70% опитуваних. Це дає деяким дослідникам підстави характеризувати білоруську модель як «політичний режим домінантного гравця» [8].

Водночас, сьогодні політична система Білорусі багатьма дослідниками розглядається як суперечлива. З одного боку, мають місце яскраво виражені ознаки згорання останніх атрибутів демократичної моделі політичного життя, стрімкої еволюції режиму О. Лукашенка у бік латиноамериканських та азійських диктатур розвитку. З іншого – відсутність, до недавнього часу, характерних для багатьох пострадянських країн негативних тенденцій соціально-економічних перетворень. Високий рівень соціального захисту та збереження соціальної інфраструктури, порівняно вдала боротьба з корупцією та підтримка вітчизняного виробника, певні успіхи в галузі медицини та освіти оцінювалися як беззаперечний успіх чинної влади. Підтвердженням цих успіхів влади та режиму О. Лукашенка може служити й економічний рейтинг привабливості ведення бізнесу у Білорусі, складений за матеріалами підготовленого та оприлюдненого проектом «Doing Business» Світового банку та Міжнародної фінансової корпорації у листопаді 2010 р. Дослідження охоплює 183 країни світу в посткризовий період з червня 2009 по травень 2010 рр. Республіка Білорусь в економічному рейтингу посі-

ла 68 місце. В той же час Республіка Молдова зайняла 90, Російська Федерація – 123, а Україна 145 місце. Високий економічний рейтинг Білорусі помітний і у порівнянні з державами Центрально-Східної Європи. За цим рейтингом Словацька Республіка посідає 42 місце, Угорська Республіка – 46, Румунія – 56, Республіка Польща – 70 місце [9].

З кожною наступною каденцією президентства О. Лукашенка у країні набирає дедалі чіткіших ознак своєрідна білоруська модель політичного режиму, що тяжіє до авторитаризму. У різних сферах політичної системи посилюється тиск на незалежні від виконавчої влади структури, відбувається концентрація в її руках важелів впливу на політичне та економічне життя країни. Якщо раніше була помітною діяльність опозиційних владі сил, політичних рухів, то нині їхній вплив мінімізований. І це не лише через слабкість опозиційних сил, але й значною мірою завдяки діям влади, адміністрації президента. Унаочненням форм боротьби із опозиційними силами в Білорусі є утиски та гоніння на опозиційні президенту сили в ході та після президентських виборів 2010 р.

Також варто наголосити, що для політичного режиму Республіки Білорусь вагоме значення має державна ідеологія, яка спирається на чимало запозичень ще радянської доби. Так, Білорусь – єдина держава в Європі, де відзначають річницю Жовтневої революції як державне свято. В усіх структурах влади Білорусі, а також у армійських штабах створено відділи з ідеологічної роботи. В адміністрації президента функціонує управління з ідеології. В багатьох вузах цієї держави вивчається курс «Основи ідеології білоруської держави».

Вплив політичного режиму, основу якого становить політика президента, на ці важливі, а то й доленосні складові, їх еволюцію вельми відчутний. У країні саме за цього владного органу створена потужна адміністрація, Рада національної безпеки і оборони, Інститут стратегічних досліджень, чимало дорадчих і консультативних формувань. Кожна з цих структур розробляє проекти відповідних політик, які досить часто стають політичними практиками.

Характерними рисами утвердження сучасного політичного режиму в Республіці Білорусь стали значне вивищення ролі президента, тяжіння цього інституту до домінування

над іншими владними державними інститутами; піднесення значення адміністративно-командних методів розв'язання багатьох існуючих проблем і ролі адміністративних структур у білоруському суспільстві; чіткий курс на нівелювання ролі політичних партій та системи інститутів громадянського суспільства, або утримання їх у формально-зародковому стані; підпорядкування переважної більшості ЗМІ, посилене заохочення їх до провладної орієнтації та діяльності.

У Росії сьогоднішній політичний режим пов'язаний з іменем В. Путіна. Як пише російський дослідник В. Согрін: «Путін з моменту вступу на президентську посаду... і своїм зовнішнім виглядом, і своєю поведінкою демонстрував політичну незалежність і надпартійність, наполегливо стверджуючи стиль «освіченого авторитаризму». Авторитаризм виявляється в демонстрації політичної волі і ключової ролі нового лідера у висуненні і схваленні всіх важливих рішень, освічений характер авторитаризму простежується в бажанні поєднати вождизм і державність з лібералізмом» [10, с. 238].

В умовах, коли суспільство виявилось соціально і ідеологічно поділеним, за основу державної політики В. Путіним був обраний принцип «соціального контракту» – консолідації держави, бізнесу і суспільства, який дозволив йому, з одного боку, не відмовитися від соціальних зобов'язань перед громадянами, з іншого боку, – від постулатів ліберальної ідеології.

Як прагматичний політик, В. Путін демонстрував готовність до діалогу з представниками всіх політичних сил, включаючи опозиційні. Принцип рівновіддаленості він використовував як в економічній так і в конфесійній та політичній сферах. Підтверджуючи прихильність демократичній складовій перетворень, В. Путін водночас демонстрував рішучість під час нейтралізації впливу на владу олігархів.

У щорічних посланнях Федеральним зборам глава Росії акцентував увагу на створенні умов для високого рівня життя в країні, «життя безпечного, вільного і комфортного», яке можливе лише за зрілої демократії і розвиненого громадянського суспільстві [11]. Прагнення відповідати «гуманістичним цінностям, широким можливостям особистого і колективного успіху, стандартам цивілізації», з погляду Путіна, є пріоритетним завданням Росії як європейської країни.

Утім, ряд дослідників відзначають невідповідність офіційно заявлених цілей і реальної політичної практики. Так,

російський політолог, голова фонду аналітичних програм «Експертиза» М. Урнов заявляє про відмінність «між декларованими намірами створити систему міцної представницької демократії і поступовим згортанням зачатків формування представницької демократії – паростків публічної політичної конкуренції, здійснюваної за прозорими і стабільними правилами» [12, с. 26].

Низка політологів характеризує політичний режим, який склався за В.Путіна і триває за Д.Медведєва, терміном «керована демократія». Цей термін – непрямий індикатор того, що відбувається. Втім, наявні і прямі ознаки відходу нинішньої політичної системи Росії від базових принципів конкурентної політики. На це вказують такі ознаки:

- різке зменшення політичного впливу регіональних еліт і великого бізнесу;

- встановлення прямого або непрямого державного контролю над ЗМІ;

- постійно наростаюче за масштабами використання «адміністративного ресурсу» на виборах регіонального і федерального рівнів;

- фактична ліквідація системи поділу влади;

- формування непублічного стилю політичної поведінки.

Вагомим критерієм у формуванні сучасного політичного режиму стали президентські вибори 2004 і 2008 рр., внаслідок яких, за визначенням президента фонду «Демократія» А.Яковлева, «зникла альтернативність, а разом з нею і реальний парламентаризм, оскільки демократії без опозиції не буває».

Зміцнивши виконавчу вертикаль влади, президент у Росії повністю підкорив собі законодавчу гілку влади внаслідок останніх виборів. Отримавши конституційну більшість у Державній думі, політична партія «Єдина Росія» заявила про повну підтримку політики президента, що дало йому необмежені можливості для здійснення політичних і економічних реформ, зміни політичної системи суспільства. Це було продемонстровано наприкінці 2004 р. під час ухвалення федерального закону, що змінює порядок обрання глав виконавчої влади суб'єктів федерації. Збільшення прохідного бар'єра для політичних партій з п'яти до семи відсотків також важко назвати демократичним заходом.

Для зміцнення своєї влади правлячий сьогодні в Росії політичний режим реалізує стратегію адміністративного вибудовування російської партійної системи як умовно багатопартійної системи з монополюючою бюрократичною «партією влади». Останній саме адміністративними методами забезпечує собі домінуюче становище в партійній системі і виборчому процесі. Ця стратегія призвела до перетворення російських політичних партій з автономних структур громадянського суспільства на складовий елемент державного механізму і підконтрольний режиму інструмент політичного маніпулювання і протидії реальній опозиції.

Показово, що Д. Медведєв уже кілька років поспіль продовжує авторитарну політику свого попередника. Як приклад, згадаємо блицкриг з Грузією, реформу структур, які навіть В. Путін не наважувався зачіпати (армія, МВС); волюнтаристське зняття Ю. Лужкова; внесення змін до Конституції РФ.

Утім, низка дослідників вважає, що дії президента обумовлені очікуваннями суспільства. Так, політолог, завідувач кафедри політичної психології філософського факультету МДУ Е. Шестопаєв стверджує, що «влада робить те, чого хоче суспільство» [13, с. 26]. Поширена теза, що суспільство не готове до політичної демократії, оскільки, стверджує російський науковець В. Пастухов, «спочатку в народі виховується відповідальність і звичка жити згідно із законом, і тільки потім держава переводиться на рейки політичної свободи, а не навпаки» [14, с. 164].

Міцність і стабільність режиму багато в чому залежать від ефективності державного управління. Прагнення режиму управляти політичними контактами з бізнесом, регулювати партійну і медійну сферу, контролювати громадянські структури і т.д. свідчить, що режим намагається підмінити власною активністю активність усіх своїх політичних партнерів. Як наслідок, сфера вільної політики трансформується в процес управління.

Чинна сьогодні в Росії виборча система забезпечує правлячому режиму широкі можливості для маніпулювання виборами шляхом неправового використання всіх типів адміністративного ресурсу державної влади і місцевого

самоврядування. Вона веде до руйнування ключового для демократичної політичної системи механізму вільних і чесних виборів і реальної виборності й змінюваності на їх основі посадових осіб держави, зберігаючи лише видимість виборної демократії.

У дихотомії «демократія – авторитаризм» сучасна політична система РФ є авторитарною. Ключова якість демократії – можливість зміни керівництва без його на те згоди в РФ не працює. Незважаючи на те, що в РФ на сьогодні біля керма влади стоїть уже третій президент, але кожен наступний президент змінювався зі згоди або за бажання свого попередника. Отже, Єльцин, Путін, Медведєв представляють одну політичну систему, ознакою якої стало значне зміцнення авторитарного режиму державного правління.

Підбиваючи підсумки, зауважимо. Авторитарні режими в Росії і Білорусі, як і окремі елементи авторитаризму в Україні, є закономірним явищем перехідного періоду. Якщо Україна із трьох слов'янських пострадянських держав найбільш просунулася шляхом утвердження рис демократії, то для Росії і Білорусі перебіг подій останнім часом вів до утвердження авторитаризму, що тяжіє до диктаторського режиму. За таких умов у короткотерміновій перспективі у цих двох державах важко сподіватися на зміцнення демократичних європейських цінностей, на формування потужних політичних партій, які спроможні збільшувати свій конструктивний вплив на перебіг суспільно-політичних подій; мало реальними можуть стати сподівання на розвиток недержавних організацій чи опозиційних рухів.

У той же час, незважаючи на свою авторитарність, політичний режим Росії та Білорусі унаочнює мобілізаційні можливості влади щодо збереження та раціонального використання потенціалу, успадкованого від попередньої історичної доби. Запобігання різкому соціальному розшаруванню, наполеглива політика влади щодо підтримки рівня і якості життя людей, зокрема у Білорусі, а також взятих державою соціальних зобов'язань служать не лише досягненню високого рівня підтримки існуючого режиму, але й легітимації її харизматичного лідера.

1. Рудич Ф.М. Політичний режим і народовладдя в Україні: тенденції становлення. – Політичний менеджмент. – 2010. Спецвипуск.
2. Філософія політики: короткий енцикл. слов. / автор-упорядник: В. П. Андрущенко [та ін.]. – К.: Знання України, 2002.
3. Гаджиев К. Политология / К. Гаджиев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Логос, 2008.
4. Кудряченко А.І. Політичні режими у країнах Західної Європи: загальне і особливе. – Політичний менеджмент. – 2010. Спецвипуск.
5. Хантингтон С. Третья волна: Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. – М., 2003.
6. Афонія Е.Історична місія українського авторитаризму / Афонін Едуард, Мартинов Андрій // Політичний менеджмент. – 2006. - №6.
7. Кармазіна М. Деякі особливості президентства на пост-радянському просторі (1991-2004 рр.) / М. Кармазіна // Політичний менеджмент. – 2005. – № 3.
8. Вадим Карасьов. Перший рік Януковича: між вертикаллю та суспільством // <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/02/7/5887144/>
9. Economy Rankings [електронний ресурс]: за даними проекту «Doing Business» // Офіційний електронний портал проекту «Doing Business» - Режим доступу: <http://www.doingbusiness.org/rankings>
10. Согрин В.В. Политическая история современной России. 1982-2001: от Горбачева до Путина. М., 2001.
11. Послание Президента России Федеральному Собранию Российской Федерации. 26 мая 2004 г. // URL: <http://www.kremlin.ru/appears/2004/05/64879.shtml>
12. Урнов М., Касамара В. Современная Россия: вызовы и ответы: Сборник материалов. М., 2005.
13. Шаповал В. Форма державного правління як конституційний modus vivendi сучасної держави / В. Шаповал // Право України. – 2009. – № 10.
14. Пастухов В.Б. Третий срок Путина как альтернатива политическому ханжеству. Реплика политического циника // Полис. 2006. №2.